

مدرّس، اندیشه‌مندی فرهنگ‌ساز

علی سکندری

بنیاد پژوهش‌های اسلامی

گروه تراجم و انساب

یادنامه‌ها به چاپ رسیده است، ولی از ابعاد فقهی، علمی و فرهنگی مدرّس غفلت شده است. ضروری به نظر می‌رسد که برای اثبات این ادعا که «مدرّس اندیشمندی فرهنگ‌ساز» است، نخست مقام علمی و سپس مدیریت فرهنگی او را مورد بررسی قرار دهیم. در تبیین مقام علمی شهید مدرّس چند موضوع قابل بررسی است؛ سابقه تحصیلات، تدریس و تألیفات.

تحصیلات

شهید آیة‌الله مدرّس مدت هفت سال در قمشه (از توابع اصفهان) به کسب مقدمات علوم و معارف دینی مشغول بود.^۱ در ۱۶ سالگی برای ادامه تحصیل به اصفهان رفت^۲ و مدت پنج سال در نهایت پشتکار و جدیت، صرف و نحو، منطق و بیان را نزد اساتیدی چون مرحوم میرزا عبدالعلی هرنندی (م ۱۳۰۶ق)، ملامحمد معروف به آخوند کاشی (م ۱۳۳۳ق) و مرحوم جهانگیرخان قشقایی (م ۱۳۲۸ق) فراگرفت و به دنبال آن

«بزرگان و برگزیدگان جهان تا زنده‌اند غریب و تنهایند، ولی بعد از مرگ آنان همه ادعا می‌کنند که آشنا، هم‌سخن و هم‌فکرشان بوده‌اند».
(نقل از یادداشت‌های خصوصی شهید مدرّس)

آیة‌الله سید حسن مدرّس قمشه‌ای در زمره افرادی است که بعد علمی و فرهنگی او تحت الشعاع بعد سیاسی قرار گرفته است. در تاریخ از او به عنوان یک روحانی سیاستمدار یاد شده و در خصوص زندگی سیاسی او بیش از ۵۰ کتاب تاریخی و ۴۰۰ مقاله و سخنرانی در روزنامه‌ها و مجلات و

۱ - مدرّسی، علی، مدرّس، تهران بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۲۳.
۲ - مکی، حسین، مدرّس قهرمان آزادی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۸، ص ۴۹.

چهار سال دیگر در همان شهر درس خارج اصول را نزد مرحوم شیخ مرتضی یزدی (م ۱۳۲۹ق) و استصحاب را از محضر سید محمد باقر درچه‌ای (م ۱۳۴۳ق) آموخت.^۱ وی برای ادامه تحصیل در ۱۳۰۹ق به نجف اشرف مهاجرت کرد^۲ و حدود هفت سال از محضر اساتید برجسته آن زمان همچون آیه‌الله حاج میرزا حسن شیرازی، آیه‌الله محمد تقی شیرازی، محمد کاظم خوانساری و آیه‌الله سید محمد کاظم یزدی بهره جست و به مرتبه اجتهاد رسید.^۳

مرحوم مدرّس در سال ۱۳۱۶ق به اصفهان برگشت و در مدرسه جده کوچک و مدرسه جده بزرگ به تدریس فقه و اصول، منطق و شرح منظومه پرداخت.^۴ وی پنج‌شنبه‌ها درس اخلاق را بر اساس متن نهج‌البلاغه برای طلاب تدریس می‌کرد و به این شکل تدریس نهج‌البلاغه را در حوزه‌های علمیه زنده کرد.^۵

مدرّس به خاطر دقت و عمق تدریس خود در اندک مدتی نامدارترین استاد حوزه علمیه اصفهان گردید و در ردیف با سابقه‌ترین مجتهدان پر نفوذ آن منطقه قرار گرفت^۶ و لقب مدرّس را که پیش از آن سید حسن قمشه‌ای داشت، کسب نمود.^۷ ملقب شدن شخصیت‌های علمی به صفت

«مدرّس» پیش‌زمینه‌های تاریخی دارد؛ چنان که میرزا محمد علی رشتی، حکیم معروف آقا علی و میرزا مهدی آشتیانی به سبب تدریس طولانی لقب مدرّس به آنها داده شده است.^۸

در مکتب درس شهید مدرّس شاگردانی چند تربیت شدند که دانشوران و فضیلاب عصر خویش بوده‌اند. برخی از شاگردان وی

۱- مدرّسی، علی، مرد روزگاران، نابغه ملی ایران، تهران، نشر هزاران، ۱۳۷۴، ص ۴۴-۴۵.

۲- مدرّسی، علی، مدرّس، ج ۱، ص ۲۴.

۳- مدرّسی، علی، مرد روزگاران، ص ۴۶، باقی، عبدالعلی، مدرّس مجاهدی شکست‌ناپذیر، نشر تفکر، تهران، ۱۳۷۰، ص ۲۴.

۴- مدرّسی علی، مدرّس، ج ۱ و ۲، ص ۵؛ بامداد، مهدی، شرح حال رجال ایران، تهران، انتشارات زوّار، ج ۱، ص ۳۴۴.

۵- شکوری، ابوالفضل، شخصیت علمی و فقهی مدرّس، بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۳۲۳.

۶- همان.

۷- نطقها و مکتوبات، یادداشتهای پیرامون زندگی مجاهد شهید سید حسن مدرّس، تهران، انتشارات ابوذر، ۱۳۵۵، ص ۲۷۷.

۸- استادی، رضا، مدرّس، تاریخ، سیاست، تهران، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۵، ص ۳۱ و ۳۴؛ بامداد مهدی، شرح حال رجال ایران، ج ۱، ص ۳۴۴.

عبارت‌اند از:

- ۱- آیه‌الله حاج میرزا ابوالحسن شعرانی، حکیم، فیلسوف و عارف وارسته.
- ۲- سید کمال الدین نوربخش دهکردی، استاد دانشگاه، دارای تألیفات فراوان در عرفان و حکمت.
- ۳- استاد جلال الدین همایی، ادیب و محقق، مورخ و شاعر معاصر.
- ۴- بدیع‌الزمان فروزانفر، محقق و ادیب نامور.

- ۵- آیه‌الله حاج میرزا علی آقا شیرازی، عارف، فقیه و حکیم مشهور.
- ۶- شیخ محمد باقر نجفی.
- ۷- آیه‌الله سید مرتضی پسندیده، برادر بزرگ‌تر امام خمینی.

۸- آیه‌الله محمد علی لواسانی و...^۱.

مقام علمی مدرّس به جایی رسیده بود که علما و اساتید حوزه‌های علمیه از او به «اجلّه علمای عصر»^۲، «مردی فوق‌العاده»^۳، «سرآمد همه در فقه و اصول و قوه قضاوت و در حد کمال»^۴، «مردی فاضل و دانشمند»^۵، «افتخار جامعه روحانیت»^۶، «اگر از یک مرجع بالاتر نبود، کمتر هم نبود» تعبیر کرده‌اند.^۷

آیه‌الله سید حسن مدرّس به دلیل مراتب و درجات علمی و تقوا در دوره دوم مجلس

شورای ملی از سوی مراجع تقلید نجف، مرحوم آخوند خراسانی و ملاعبدالله مازندرانی به عنوان مجتهد طراز اول نامزد گردید، تا مطابق متمم اصل دوم قانون اساسی در ایران ناظر مصوبات قوه مقننه باشد. شایان ذکر است وی از میان بیست فقیه بزرگ نامزد شده برای این مسئولیت به همراه چهار فقیه دیگر توسط مجلس برگزیده شد.^۸

مدرّس با توجه به اینکه عضو فقهای طراز اول مجلس بود و در اصفهان به تدریس

- ۱- گلی زواره، غلامرضا، شهید مدرّس، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵، ص ۵۲-۵۳.
- ۲- مکی، حسین، مدرّس قهرمان آزادی، ج ۲، ص ۱۲۹.
- ۳- شکوری، ابوالفضل، شخصیت علمی و فقهی مدرّس، ج ۲، ص ۳۱۰.
- ۴- باقی، عبدالعلی، مدرّس مجاهدی شکست‌ناپذیر، ص ۲۵.
- ۵- امین، سید محسن، اعیان الشیعه، (چاپ ده‌جلدی رحلی)، بیروت، ج ۵.
- ۶- چهار سال با مردم، تهران، حزب جمهوری اسلامی، ۱۳۶۴.
- ۷- شکوری، ابوالفضل، شخصیت علمی و فقهی مدرّس، ص ۳۱۰.
- ۸- مدرّس و مجلس، نامه‌ها و اسناد، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی، آبان ۱۳۷۸، ص ۲۳ و ۲۱؛ مهدی، بامداد، شرح حال رجال ایران، ج ۱، ص ۳۴۴.

فقه و اصول مشغول بود، مراجع تقلید از وی خواستند به تهران سفر کند و در جلسات مجلس شورای ملی شرکت جوید.^۱

وی با ورود به تهران در اولین فرصت درس خود را در ایوان زیر ساعت مدرسه سپهسالار (شهید مطهری فعلی) آغاز نمود و تأکید می‌کرد که «کار اصلی من تدریس است و سیاست کار دوم من است»^۲. شهید مدرّس در زمان دولت مهاجر در ترکیه در اسلامبول بیکار نشست و در مدرسه ایرانیان آن شهر مشغول تدریس و مسائل فرهنگی بود.^۳

فعالیت‌های شهید مدرّس در مجلس شورای ملی، چه به عنوان فقیه ناظر و یا وکیل مردم منحصر به امور سیاسی نبود، بلکه در امور فرهنگی و آموزش و پرورش نقش سازنده‌ای داشت. او معتقد بود تربیت نیروی انسانی متخصص که کلید رشد، توسعه و سربلندی هر جامعه است، زمینه‌ساز تمدن و خوداتکایی و خودکفایی و قطع وابستگی هم هست و هیچ‌گونه تحول در هیچ جامعه‌ای پدید نمی‌آید، مگر اینکه تحول در آموزش و پرورش و نظام فرهنگی و آموزش به وجود آید. بر همین اساس در مجلس شورای ملی در نطق‌های خود بر امور زیر پافشاری می‌کرد:

۱- جذب معلّمان و اساتید مجرب از

خارج کشور برای تعلیم و تربیت و آموزش متخصص در داخل کشور.^۴

۲- تأسیس مدارس ابتدایی و بزرگسال در سراسر روستاهای کشور.

۳- تلاش برای فراهم شدن زمینه تحصیل برای بانوان.^۵

۴- اهتمام ورزیدن مدرّس برای تحصیل کسانی که بضاعت مالی ندارند.^۶

۵- پیشنهاد تأسیس دارالترجمه به وزارت معارف.^۷

۶- بسترسازی فراگیری علوم دینی و غیر دینی برای همه افراد جامعه.^۸

۱- گلی زواره، غلامرضا، شهید مدرّس، ص ۵۰.

۲- رجبی، محمّد حسین، علمای مجاهد، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۲، ص ۴۵۷؛ مدرّسی، علی، مدرّس، ص ۳۷.

۳- امینی، داود، چالش‌های روحانیت با رضاشاه، تهران، نشر سپاس، ۱۳۸۲، ص ۱۳۷-۱۳۸.

۴- نطق‌ها و مکتوبات و یادداشت‌های زندگی مجاهد شهید مدرّس، ص ۴۴-۴۵.

۵- همان، ج ۲، ص ۲۴۵ و ۲۴۷.

۶- مدرّس و مجلس، نامه‌ها و اسناد، ص ۱۶۲ و ۱۶۷؛ مدرّسی، علی، مرد روزگاران، ص ۴۶۵.

۷- ترکمان، محمّد، مدرّس در پنج دوره تقنینیه، مجلس شورای ملی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی،

۱۳۶۷، ج ۱، ص ۲۳۱ و ۲۳۲.

۸- همان، ج ۱، ص ۲۳۴.

تالیفات

شهید آیه الله مدرّس با وجود کثرت اشتغالات سیاسی و اجتماعی و با آنکه بیشتر دوران زندگی اش در مبارزات اجتماعی و سیاسی گذشته و همواره با عوامل استبداد در ستیز بود، علاوه بر تدریس در بالاترین سطوح حوزه، نویسنده و اهل قلم بود و هرگاه فرصتی هر چند کوتاه می یافت به نگارش رسالاتی می پرداخت. آثار وی بیشتر به زبان عربی بود و آثاری نیز به زبان فارسی تدوین نموده است. برخی از آثار وی به شرح زیر می باشد:

۱- کتاب زرد (این کتاب در بررسی و تحلیل تاریخ سیاسی و اجتماعی معاصر است).

۲- حاشیه بر کتاب النکاح مسجد شاهی.

۳- تعلیقه بر کفایة الاصول.

۴- اصول تشکیلات عدلیه.

۵- رساله ای در تربیت.

۶- رساله ای در شرط متأخر در علم اصول فقه.

۷- رساله ای در لزوم و عدم لزوم قبض در موقوفه و غیر آن.

۸- شرح رسائل.

۹- مجموعه الرسائل الفقهیه.

۱۰- تقریرات میرزا حسین خلیلی رازی.

۱۱- نطقها و مکتوبات و مقالات سیاسی

و اجتماعی، چاپ شده در مطبوعات^۱. یکی از دغدغه های فرهنگی آیه الله مدرّس حوزه های علمیه بود، چنان که نقل شده است گاهی که درباره حوزه های تحصیلی طلاب نجف و قم سخن به میان می آمد، مدرّس می گفت: افسوس که من تکلیف خود را در دخالت در سیاست دانستم و از اداره امور روحانی به دور افتادم و الا می دانستم که وظایف تحصیلی طلاب علوم دینی در این عصر چگونه باید باشد.

یکی از فضلاء معروف اصفهان به نام حاج آقا عباس کرمانی که خود از دانشمندان و علمای عالیقدر بوده و سالها در نجف اشرف تحصیل می کرده است، پس از بازگشت به ایران مدتی در مجلس درس مدرّس حاضر گردید، وی اظهار می کند که ای کاش می توانستم در تهران بمانم و تقریرات آیه الله مدرّس را گوش کنم. من تمام اساتید اصفهان و نجف را درک کرده ام، ولی چنان یافتم که سخنان آنان نسبت به تحقیقات مدرّس مانند معلم مکتبی بوده و با آنچه آیه الله مدرّس تقریر می کند فاصله ای زیادی

۱ - استادی، رضا، مدرّس، ص ۳۳ و ۴۰؛ مدرّسی، علی، مدرّس، ص ۱ / اسناد ضمیمه شده.

دارد^۱.

شهید مدرّس اولین مؤسس برنامه رسمی مدرسه سپهسالار بود که با تهیه نظامنامه‌ای برای طلاب، نظم و ترتیبی به امور تحصیلی مدرسه عالی سپهسالار داد و با اجرای این نظامنامه افراد جدیدی جذب مدرسه شدند

آیه‌الله سید حسن مدرّس در ۲۸ تیرماه ۱۳۰۴ از سوی احمدشاه به سمت نیابت تولیت مدرسه سپهسالار برگزیده شد. از آن تاریخ، وی سرپرستی امور داخلی و خارجی مدرسه را برعهده گرفت و فعالیت‌های خود را شروع کرد^۲. مدرّس در مدت عهده‌داری نیابت مدرسه سپهسالار توانست در دو محور موفقیت‌هایی به دست آورد:

الف - برنامه‌ریزی درسی برای طلاب

می‌گردید. برنامه‌های درسی مشتمل بر علوم جدید و قدیم بود. در پایان هر سال طلاب موظف بودند هر آنچه خوانده‌اند امتحان بدهند و در صورت موفقیت و کسب نمره قبولی ادامه تحصیل در مراتب بالاتر برای آنان فراهم می‌گردید. از دیگر برنامه‌های مدرسه این بود که طلاب اجازه نداشتند شبها از مدرسه خارج شوند و در صورت تکرار، جریمه‌ای برای خاطی در نظر گرفته می‌شد.

پیش از مدیریت شهید مدرّس برای طلاب مدرسه سپهسالار برنامه خاصی وجود نداشت. برخی از طلاب علوم دینی به درستی از اوقات خود استفاده نمی‌کردند و با جدیت به درس و مباحثه نمی‌پرداختند. آیه‌الله مدرّس با شناختی که از اوضاع طلاب و مدرسه داشت برای جلوگیری از اتلاف وقت و پیشرفت درسی طلاب طرح امتحان را برای آنان به اجرا گذاشت. بنابراین هر محصلی مجبور بود در ابتدای ورود از دروسی که خوانده امتحان بدهد تا چنانچه نمره قبولی کسب نمود در مدرسه پذیرش شود و امکانات در اختیار او قرار گیرد. طلبه‌ای که با این شرایط وارد مدرسه می‌شد ملزم به رعایت برنامه‌های درسی و امتحانی

شهید مدرّس اولین مؤسس برنامه رسمی مدرسه سپهسالار بود که با تهیه نظامنامه‌ای برای طلاب، نظم و ترتیبی به امور تحصیلی مدرسه عالی سپهسالار داد و

۱ - مدرّسی، علی، مرد روزگاران، ص ۸۵.

۲ - سحاب، ابوالقاسم، تاریخ مدرسه سپهسالار، تهران، چاپ سپهر، ۱۳۲۹، ص ۱۱۹.

با اجرای این نظامنامه افراد جدیدی جذب مدرسه شدند. علاوه بر این او برای اعضا و کارکنان مدرسه سپهسالار حقوق و مزایای مناسبی تعیین نمود.^۱

آیه‌الله مدرس در برنامه‌های درسی مدرسه سپهسالار دانشهای جدید را گنجانید و به همین منظور اساتیدی را برای تدریس دعوت کرد و مخصوصاً کوشش می‌کرد طلاب، علوم را به خوبی بیاموزد تا در جامعه بی‌سواد معرفی نشوند و توان پاسخگویی به مسائل جدید را داشته باشند. آنچه در کتاب زرد منعکس کرده گویای همین اندیشه است که مسلمانان باید مسلح به سلاح علم و تقوا باشند؛^۲ چرا که ترقی هر قوم به علم است. اسلام فراگرفتن علم را واجب دانسته، اما علم به تنهایی کافی نیست. مسلمان باید به دو بال علم و تقوا مجهز باشد. انگلیسیها علم دارند، اما تقوا ندارند. اگر مسلمین علم و تقوا داشته باشند، هیچ کس بر آنها مسلط نمی‌شود.^۳

اقدام جالب و ابتکاری آیه‌الله مدرس در مدرسه سپهسالار تدوین یک برنامه آموزشی و پژوهشی تخصصی ویژه تفسیر قرآن مجید بود. شهید مدرس گروهی از اساتید مجرب و متخصص را دعوت کرد تا تفسیری جامع و متناسب با فهم و سطح فکر و فرهنگ مردم نوشته شود. این ابتکار

نخستین بار در تاریخ تشیع، از سوی او مطرح می‌گردد؛ چنان که برخی می‌گویند: تفسیری از این نوع که شما می‌خواهید نوشته شده است. مدرس می‌پرسد: کدام تفسیر؟ در جواب تفسیر «طنطاوی» را معرفی می‌کنند. استاد شهید بعد از آنکه یک مجلد آن را به‌طور کامل مطالعه می‌کند چنین نظر می‌دهد:

«اینها روح قرآن را نفهمیده‌اند، ما باید خودمان کار را شروع کنیم».
آن‌گاه یک طرح کوتاه، ولی بسیار آموزنده و جامع برای نوشتن آن کتاب آماده می‌کند که متأسفانه با دستگیری، تباعد و شهادت این مرد بزرگ این طرح مانند بسیاری از آرزوهایش بی‌نتیجه می‌ماند.^۴

ب - توسعه فضای آموزشی

آیه‌الله سید حسن مدرس در زمان نیابت مدرسه سپهسالار در خصوص توسعه

- ۱ - مدرس، علی، مرد روزگاران، ج ۲، ص ۸۳، سحاب ابوالقاسم، تاریخ مدرسه سپهسالار، ص ۱۱۹.
- ۲ - مدرس، علی، مرد روزگاران، ص ۵۸۴.
- ۳ - همان، ص ۴۷۱، ۵۶۵ و ۶۳۶؛ عبدالعلی، باقی، مدرس مجاهدی شکست‌ناپذیر، ص ۱۲۳.
- ۴ - شکوری، ابوالفضل، شخصیت علمی و فقهی مدرس، ص ۳۳۹؛ مدرس، علی، مدرس، ج ۱، اسناد شماره ۹ و ۱۰.

فضاهای آموزشی خدماتی انجام داد. وقتی او عهده‌دار این مسئولیت گردید کلیه روستاهای موقوفه در ورامین ویران شده بود، وی برای احیا و عمران موقوفات اعم از زمینهای زراعی و مغازه‌ها زحمات فراوانی کشید و برای ازدیاد درآمد تلاش کرد تا زمینهای موقوفه اطراف مدرسه سپهسالار را به صورت مغازه درآورد و درآمد آنها را صرف مخارج مدرسه می‌کرد.^۱

روزهای پنج‌شنبه و جمعه در هوای گرم تابستان به روستاهای ورامین و زنجان می‌رفت تا زمینهای موقوفه مدرسه را آباد سازد. تلاش شهید مدرّس سبب گردید که درآمد موقوفه‌ها در سال اول ۱۳ هزار تومان و در سال دوم بالغ بر ۱۶ هزار تومان گردد.^۲ بازسازی مدرسه سپهسالار از حجرات گرفته تا صحن و مسجد و کاشیکاریهای گنبد مورد نظر آیه‌الله مدرّس بود. برای این کار از اصفهان استادان ماهر کاشیکار و کاشی‌ساز را دعوت کرد تا بنا را به نحو شایسته‌ای بازسازی کنند که هنوز نمونه‌هایی از کاشیکاریها در داخل ایوان غربی و ایوان جنوبی طرف مقصوره و قسمتهای دیگر مسجد باقی مانده است.^۳

مدرّس منطق «نظم حوزه‌ها در بی‌نظمی است» را مردود می‌دانست و می‌کوشید امور

مالی و درسی حوزه را منظم کند. او به خاطر تلاش برای به نظم آوردن موقوفات مدارس در دو مرحله مورد حمله مسلحانه قرار گرفت؛ مرحله نخست در مدرسه جدّه کوچک و مرحله دوم در مدرسه سپهسالار انجام گرفت و در هر دو سوء قصد شهید مدرّس جان سالم به در برد.^۴

آیه‌الله مدرّس پس از سالها تلاش در احیای فرهنگ دینی، عصر دوشنبه شب ۱۶ مهر ۱۳۰۷ در حالی که از مدرسه سپهسالار به منزل باز می‌گشت، توسط مأموران رضاشاه دستگیر و به خوف تبعید و پس از نُه سال از آنجا به کاشمر تبعید گردید و سرانجام در ماه مبارک رمضان ۱۳۵۶ق ستاره پر فروغ فقاقت و سیاست غروب کرد و به دست مزدوران رضاشاه به شهادت رسید.^۵

۱- مدرّسی علی، مدرّس، ج ۱، ص ۲۵۰.

۲- سحاب، ابوالقاسم، تاریخ مدرسه سپهسالار، ص ۱۱۹.

۳- مدرّسی، علی، مدرّس، ص ۱۶۵؛ سحاب، ابوالقاسم، تاریخ مدرسه سپهسالار، ص ۱۱۹.

۴- مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج ۱، ص ۳۴۴؛ مدرّسی، علی، مرد روزگاران، ص ۴۷۹.

۵- مدرّسی، علی، مدرّس، ج ۱، ص ۱۱۰-۱۱۲.